

بررسی سنت‌های آموزشی هنروری در فتوت‌نامه‌ها

بهمن فیزیایی

عضو هیئت علمی بخش صنایع دستی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز

چکیده

با بررسی "فتوت‌نامه"ها که روش آموزش و رسیدن به مرحله استادی در حرف مختلف هنری و صنعتگری ایرانیان است، با روش تربیتی خاصی مواجه می‌شویم که یکسره از آموزه‌های فرهنگی و باورهای ایرانی-اسلامی سرچشمه گرفته است. فتوت‌نامه رساله یا کتابی است حاوی منش، عقاید و قوانین هنروری به‌منظور تربیت هنرجویان، که با نظم و سخت‌گیری از طرف استاد به شاگرد تعلیم داده می‌شده است.

یقیناً بخش عظیمی از سنت‌های هنروری ایرانیان در فتوت‌نامه‌ها جای دارد؛ رسالاتی که نمایانگر نقش باورها و سنت‌های فرهنگی ایرانی-اسلامی در مصنوعات هنری است. در بررسی متون فتوت‌نامه‌ها نمونه‌های تدوین یافته از یک نظام کامل تربیتی که منجر به آفرینش‌های عظیم هنری شده است، دیده می‌شود. با دقت نظر در این اصول می‌توان به راه حل‌های منطقی برای آموزش هنرهای سنتی در زمان حال رسید. آموزش این متون بیشتر معطوف به بعد روحانی انسان است تا بعد جهانی. تحلیل مجموعه رسالات فتوت‌نامه‌ها می‌تواند مبنای اندیشه‌ای خاص هنرمندان ایرانی را که آثار شگرف و بدیعی در زمینه هنر ایرانی-اسلامی به‌وجود آورده اند تا میزان قابل توجهی مشخص و راه را برای درک بهتر مؤلفه‌های آموزشی هنرهای سنتی ایرانی باز کند. فتوت‌نامه‌هایی مثل فتوت‌نامه کمال الدین عبدالزراق کاشانی (۶۹۰-۷۳۵ ق)، فتوت‌نامه نجم الدین طاهر تبریزی معروف به نجم الدین زرکوب (درگذشت در ۷۱۲ ق)، فتوت‌نامه عطاء الدوله محمد بیابانکی (۶۵۹-۷۳۶ ق)، «تحفه الاخوان» (که مؤلف و تاریخ دقیق آن معلوم نیست)، فتوت‌نامه امیر سید علی بن شهاب الدین میر سید محمد حسینی همدانی (۷۱۳-۷۸۶ ق)، آثار مکتوب میر عماد الحسنی و شمس الدین آملی، «فتوت‌نامه سلطانی» اثر ملاحسین کاشفی (درگذشت در ۹۱۰ ق) و دیگر فتوت

نامه‌ها می‌تواند راهگشای شناخت اندیشه و تفکر خالقان و مروجان هنرهای سنتی ایرانی باشد.

واژگان کلیدی

فتوت‌نامه، هنرهای سنتی، آموزش آیین جوانمردی.

مقدمه

بُن مایه اصلی هر جامعه سنتی بی تردید، تربیت و روش‌های آموزشی آن است. متون متفاوتی که در این نظام آموزشی غنی تهیه شده یکی از مهم‌ترین منابعی است که پژوهشگر را به ارکان و پایه‌های آموزشی هر صنف و یا حرفه‌ای می‌رساند. این نظام آموزشی که روش را از شیوه گفتاری به روش مکتوب و مدون تبدیل کرد مربوط به سده‌های دوم و سوم هجری است. نگاه عرفانی عمل‌گرا در این دوره مسلک و مرامی را ایجاد کرد که بسیاری از جوانان را که به دنبال تفکری می‌گشتند که همه جنبه‌های ملیت و مذهب را در بر داشته باشد به خود جذب کرد، و به آیین فتوت^۱ و در شکل مدون (که پیوندگاه فتوت و تصوف اند) به فتوت‌نامه‌ها منتهی شد. این افراد صنعت‌کاران و هنرمندانی بوده‌اند که در خفا به آیین فتوت گرویده بودند. فتوت و جوانمردی، مکتبی خاص و دارای مراتب و آدابی بوده است که معتقدان بدان، به سختی به اصول آن پایبند بوده‌اند. این روش در بین هنرمندان هنرهای سنتی هنوز هم جاری است. این اصول که وجه تربیتی آن مورد نظر است، مبانی آموزشی‌ای را مدون کرده است که بر اساس نگاه عرفانی-اسلامی شکل گرفته و در چارچوب فتوت‌نامه‌ها در اختیار صنعت‌کاران و هنرمندان سالک قرار گرفته است.

فتوت‌نامه، رساله یا کتابی است که (به منظور تربیت هنرمندان و یا صنعت‌کاران) در باب منش، عقاید، قوانین و آداب آن صنعت یا هنر خاص نوشته شده است. بی‌گمان مجموعه فتوت‌نامه‌های فارسی بخشی عظیم از ادبیات عامه ایران محسوب می‌شود و نمودار روش آموزش هنرهای

کاربردی در روزگاران گذشته است. ولیکن شناخت هنر و صنعت قدیم میسر نمی‌شود مگر اینکه به روش‌های آموزشی و تربیتی آن توجه شود. این تفکر که منش و رفتار شخص در هنر و حرفه او تأثیر مستقیم دارد، گونه‌ای سبزو سلوک را به‌وجود آورده که چارچوب شخصیتی هنرمند صنعتگر در این راه ساخته می‌شود.

در بررسی متون فتوت نامه‌ها که مربوط به پردازش و آموزش شاگرد است، باید مایه اساسی کار از متون اصلی استخراج شود، در مرتبه دوم باید یک نظام کامل تربیتی را به‌دست دهد و همه اجزا و اندام‌هایی که در ساختمان این نظام مورد نیاز است فراهم شده باشد.

تربیت و فتوت نامه‌ها

ملاحسین واعظ کاشفی کتابی به نام فتوت نامه نوشته و آداب و رسوم فتیان را در آن نگاشته است. وی می‌گوید: «موضوع علم فتوت "تربیت" نفس انسان می‌باشد، از آن جهت که مباشر و مرتکب افعال جمیله و صفات حمیده گردد و تارک و رادع اعمال قبیحه و اخلاق رذیله شود، به اراده، به عبارت دیگر تجلیه و تخلیه و تزکیه و تصفیه را شعار خود سازد تا رستگاری یابد و به نجات ابد رسد. فتوت را سه مرتبه است: اول سخا که هر چه دارد از هیچکس واندارد، دوم صفا که سینه را از کبر و کینه پاک و پاکیزه سازد و مرتبه آخر وفاسط که هم با خلق نگه دارد و هم با خدا. مظهر صفت فتوت فتی یا جوانمرد نامیده می‌شود. ابراهیم خلیل الله به عقیده اهل فتوت اول نقطه دایره فتوت و ابوالفتیان است... و سند اهل فتوت به علی ابن ابی طالب منتهی می‌گردد.»^۲ پس بدین واسطه هنرمند صنعتگر هم‌راه با مرتبه استادی به مقام جوانمردی نیز می‌رسیده است.

مهم‌ترین نکته‌ای که در این زمینه می‌توان به آن اشاره کرد، درجات سه‌گانه "تربیت" است که در اصول همه فتوت نامه‌ها هست. «هر دسته از اهل فتوت پیرو و مرید شیخی بوده‌اند و به او دست ارادت داده‌اند و اذنان و دل و فرمان او را مجری می‌شده‌اند.»^۳ بدین‌گونه، روش تربیتی استاد و شاگردی نقش مسلط در این روش آموزشی سنتی داشته است.

«فتوت سلسله مراتبی، مانند آنچه در تشکیلات اهل اصناف نیز موجود است داشت. در اینجا "شیخ" (پیشرو، مقدم)، "مهمتر" (کبیر)، "پیشوا" (زعیم)، "رهبر" (فائد)، "پدر" (اب)، یا "سر گروه" (رأس الحزب) نامیده می‌شد، نظر او مطاع بود، و با بیان فضائل و شرف و بزرگی فتوت، فتیان را پند و اندرز می‌داد، راستگویی، امانتداری، انجام فرایض، دوری از

محرمات، وفای عهد، چشم پوشی از ستمگر، شکیبایی بر آزار و نیکی کردن از شرایط شیوخ فتوت بود و هر مهتر گروهی شاگرد داشت.

از مراتب اهل فتوت، رتبه "نقیب" است که پیشوای گروه (زعیم) او را به این سمت می‌گمارد. او رابط میان فتیان، سخنگوی گروه و مسئول آموزش اصول خیر و صلاح آنان است و آنها را تشویق می‌کند که به فتوت تمسک جویند... اما "رفیق" نامی است برای همه وابستگان به یک انجمن (بیت) که افراد هم‌گروه یکدیگر را بدان می‌خوانند. "رفیق" نسبت به مهتر خود که به دست او فتوت یافته و بدو منسوب است (از او آموزش می‌گیرد) به منزله فرزند می‌باشد و بر اوست که از مهتر فرمانبرداری کند، با او مخالفت نوزد و آموزش‌های او را فراگیرد. هم‌گروه‌ها نیز باید از لحاظ مادی و معنوی به یکدیگر یاری کنند.»^۴

لازمه عضویت افراد در آیین فتوت، پیروی از روش‌های آموزشی فتوت نامه‌هایی بود که هر صنعت و حرفه‌ای مربوط به خود داشت.

آموزش این متون بر اساس تربیت روح است که طبق معنویت سنتی بر سرکوب نفس استوار است.^۵ «پس از آنکه شخص توانست خود را از هوی و هوس نجات دهد و فطرت را به کمال اخلاقی خود نزدیک سازد و آنرا به مرحله عمل برساند، به فتوت میرسد.

...اندیشه فتوت عبارت است از احیای فطرت، وفاداری به "الست"، پذیرفتن اینکه معنویت انسان قبل از حیات وجود داشته است و بالاخره این اندیشه که روشنایی می‌تواند بر ظلمات فائق آید.»^۶

معرفی برخی فتوت نامه‌ها و دیگر کتب و رسالات مهم آموزشی

«در یکی از قدیم‌ترین کتابهای تصوف ایران یعنی رساله "قشیریه" تألیف امام ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن بن عبدالملک بن طلحه بن محمد قشیری نیشابوری (۳۶۷-۴۶۵) مطالب بسیار درباره فتوت است. ابورحمن محمد بن حسین بن محمد بن موسی سلمی از دی نیشابوری (۳۳۰-۴۱۲ ق) گذشته از مطالب فراوانی که در کتاب معروف خود "طبقات الصوفیه" (چاپ قاهره) و در کتاب "آداب الصحبه و حسن العشره" آورده است کتاب مستقلی بنام کتاب "الفتوه" دارد. در کتاب مشهور "عوارف المعارف" تألیف شهاب الدین ابوحفص عمر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بکری سهروردی (۵۳۹-۶۳۲ ق) نیز مطالب

بسیار هست. چند کتاب مستقل که در این زمینه به زبان عربی نوشته شده یکی "عمده الوصایا" تألیف ابوالحسن علی و "مرآة امروا" تألیف علی ابن حسن بن جعدویه و "تحفه الوصایا" تألیف احمد بن الیاس است. در زبان فارسی به جز فتوت نامه‌ها رسالات و کتب ادبی نیز وجود دارد که آداب و رسوم مربوط به حرف و هنرهای مختلف را در خود جای داده است. در آثار عارف مشهور شیخ الاسلام ابو اسماعیل عبدالله بن محمد انصاری هروی معروف به خواجه عبدالله (۳۷۶-۴۸۱ ق) و "تذکره الاولیاء" فرید الدین عطار نیشابوری نیز اشارات فراوان در این زمینه هست. مهم‌ترین کتابهای جداگانه که به فارسی در فتوت نوشته شده است بدین گونه است:

۱) فتوت نامه نجم الدین ابوبکر محمد بن مودود ظاهری تبریزی معروف به نجم الدین زرکوب در گذشته در ۱۵ رجب ۷۱۲ ق

۲) فتوت نامه کمال الدین عبدالرزاق کاشانی در گذشته در ۷۳۰ یا ۷۳۵ ق

۳) فتوت نامه علاء الدوله رکن الدین ابوالمکارم محمد بن شرف الدین احمد بن محمد بیابانکی (۶۵۹-۷۳۶ ق)

۴) فتوت نامه امیر سید علی بن شهاب الدین بن میر سید محمد حسینی همدانی (۷۱۳-۷۸۶ ق)

۵) فتوت نامه سلطانی از کمال الدین یا معین الدین حسین بن علی کاشفی بیهقی هروی واعظ معروف به ملا حسین کاشفی در گذشته در ۹۱۰ ق که مفصل‌ترین کتاب در این زمینه است.^۷

۶) رساله آداب المشق^۸، میرعماد الحسنی که به خط خود او تحریر شده است.

متأسفانه در زمینه تربیت در فنون عملی تألیفات مستقیم بسیار کم است، چنان که یکی از نادر متون تربیتی که در دسترس است مربوط به رساله ای است که ناظر بر اعمال و رفتار و آموزش منش صنف آهنگران است که از حیث مطالب و مضامین شباهت زیادی دارد به "فتوت نامه چیت سازان". رساله چیت سازان هم مانند این رساله به صورت سؤال و جواب است. این رساله نه تاریخ تألیف و نه تاریخ تحریر دارد و خط نسخه مربوط به قرن دوازدهم هجری است. برای روشن شدن روش تربیتی در فتوت نامه‌ها قسمتی از متن "فتوت نامه آهنگران" آورده می‌شود:

«بسم الله الرحمن الرحيم

بدان که در رساله آهنگری مهتر داوود پیغامبر اسلام علیه

السلام دوازده مثل نوشته است. نداند کسی که آهنگری کند تا کلی حرام است.

سؤال - اگر ترا پرسند فرض آهنگری چیست؟

جواب - اول با وضو بودن، دوم گره بستن بر زمین نصب کند و گرد بر گرد صفحه {صفا} ببندد که زخم بر حواشی نشینان نرسد.

سؤال - اگر ترا پرسند برای دم نشینی چه می‌خوانی؟

جواب - بگویم "بسم الله الرحمن الرحيم، فتبارک الله احسن الخالقین، الحمد لله رب العالمین".

سؤال - اگر ترا پرسند "پوست الورا" میگیری چه می‌خوانی؟

جواب - "یوم ینفخ فی الصور فتاتون افواجا".

سؤال - اگر ترا پرسند وقتی که انبر را دست می‌گیری چه می‌خوانی؟

جواب - بگو: "نارالله الموقده التی..."

سؤال - اگر ترا پرسند وقتی که آهن را کشیده بر سندان می‌نهی چه می‌خوانی؟

جواب - بگو: "واتبع مله ابراهیم حنیفا و..."

و در ادامه اینگونه می‌آورد:

سؤال - اگر ترا پرسند که آهن و فولاد به آتش داشتن چه باید خواند؟

جواب - بگو که این آیت باید خواند: "و جعلنا من بین ایدیهم سدا و من خلفهم سدا فاغشینا هم فهم لا یبصرون".

سؤال - اگر ترا پرسند که فولاد به آتش داشتن چه باید خواند؟

جواب - بگو که این آیت باید خواند: "لا اله الا الله الواحد القهار لا اله الا الله الکریم الستار، لا اله الا الله العزیز الجبار".

سؤال - اگر ترا پرسند دوکان راست می‌کنی چه می‌خوانی؟

جواب - بگو که این باید خواند: "بسم الله الرحمن الرحيم و بالله بهم القائدون و یرجون بهم المطبؤون".

سؤال - اگر ترا پرسند که پتکه زدن چه باید خواند؟

جواب - بگو که آیت باید خواند: "و الله نور السموات و الارض".

و در ادامه اینگونه می‌آورد:

سؤال - اگر ترا پرسند که در کار آهنگری چند شرایط است؟

جواب - بگو که دوازده شرایط است. اول پاک بودن، دوم طهارت داشتن و سوم راست بودن، چهارم دستگاه استادان پاک نگاه داشتن، پنجم خلاف نگوید، ششم چراغ استادان را روشن کردن، هفتم اول و آخر ره ارواح استادان و پیران تکبیر گفتن، هشتم از چهار درم یک درم به راه خدای تعالی صرف کردن، نهم پنج وقت

پی نوشت

۱- واژه عربی فتی که جمع آن فتیان است، بر مفهوم جوانی- از شانزده تا سی سالگی - دلالت می‌کند. معادل فارسی آن "جوان" و معادل لاتینش «juvenis» است. جوانمرد که معادل فارسی فتی است و معنای مجازی آن "سالک" یا زائر معنوی است، کسی است که حقیقت باطنی انسان را درک کرده و به مرحله جوانی جاودانه روح نایل گردیده باشد.

۲- کاشفی، حسین بن علی، «فتوت نامه سلطانی»

۳- همان، ص ۲۱۹

۴- صباح ابراهیم سعید الشیخی به نقل از کرین، هانری، «آیین جوانمردی»، ص ۲۱۱

۵- تضاد بین روح و نفس در دیدگاه معنویت سنتی همواره بر ملامت نفس و ضعیف کردن آن استوار است.

۶- فتوت نامه شمس الدین آملی به نقل از کرین، هانری، «آیین جوانمردی»، ص ۳۱

۷- نفیسی، سعید، «فتوت و کتاب‌های مهم مربوط به آن»، مجله «فرهنگ ایران زمین»، دوره ۱۰، ش ۱ تا ۴، ۱۳۴۱

۸- صحت و سقم این رساله دقیق مشخص نیست. عده‌ای آن را به باباشاه اصفهانی منتسب می‌دانند.

۹- افشار، ایرج، «فتوت نامه آهنگران»، مجله «فرخنده پیام»، مشهد، ۱۳۵۹.

منابع

افشار، ایرج، «فتوت نامه آهنگران»، مجله «فرخنده پیام»، مشهد، ۱۳۵۹

افشاری، مهرا، «فتوت نامه‌ها و رسائل خاکساربه» (سی رساله)، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۸۲

برکت، محمد، «فهرست نسخه‌های خطی» (بنیاد فارس‌شناسی)، انتشارات بنیاد فارس‌شناسی، شیراز، چاپ نخست، ۱۳۸۴

زرین کوب، عبدالجسین، «جستجو در تصوف ایران»، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۳

کاشفی، حسین بن علی، «فتوت نامه سلطانی»، به اهتمام محمد جعفر محجوب، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰

کامیار، مریم، «آموزش سنتی هنر در فتوت نامه‌ها»، مجله «کلک دیرین»، سال چهارم، بهار ۱۳۸۵، شماره ۹

کرین، هانری، «آیین جوانمردی»، ترجمه احسان نراقی، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۸۳

نصر، سید حسین، «معرفت و امر قدسی»، ترجمه فرهاد حاجی میرزایی، نشر فرزبان با همکاری مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها، تهران، ۱۳۸۳

نفیسی، سعید، «فتوت و کتاب‌های مهم مربوط به آن»، مجله «فرهنگ ایران زمین»، دوره ۱۰، شماره ۴ تا ۱، ۱۳۴۱.

نماز گزاردن، دهم وظیفه استادان را دادن، یازدهم به روی خریدار سخن تند نگویید، دوازدهم در کار خود ثابت قدم بودن.

هر استادی که اینها و مسئله‌ها و شرایطها را بدانند پیران مقدم از وی راضی و خشنود باشند و هر چه ازین کسب خورده باشد و یا پوشیده باشد ممر حلال باشد.

هر استادی که ازین شرایطها و این قاعده‌ها نداند و شرایط بجا نیارد هر چه ازین کسب خورده و پوشیده باشد همه حرام باشد و پیش استادان و پیران مقدم فردای قیامت شرمنده برخیزد و همه بر وی لعنت کنند و فردای قیامت سیاه روی برخیزد ... غرض نصیحت کردم و رفتم.

برحمتک یا ارحم الرحمین. تمت. ۹

نتیجه گیری

یکی از راه‌های بازبانی روش‌های آموزشی هنرهای سنتی ایرانی توجه به متون فتوت نامه‌ها است. این آیین توجه خاص به تلیف آداب و رسوم ایرانی با مفاهیم و ارزش‌های اسلامی دارد. توجه به "ظاهر و باطن" در شیوه‌های آموزشی فتوت نامه‌ها بسیار معمول بوده است و گه‌گاه باطن بیشتر از ظاهر مد نظر بوده است. علاوه بر فتوت نامه‌ها در دیگر رسالات تربیتی و آموزشی عرفانی نیز رد پای این نگرش دیده می‌شود. عمده ترین موارد آموزشی موجود در فتوت نامه‌ها موارد زیر است:

- تربیت هنرجویان با نظم و سخت گیری توسط استاد.

- توجه به "ظاهر و باطن" در شیوه‌های آموزشی.

- نوع نگاه به مقوله عرفان و لحاظ کردن این نگاه در آموزش.

- توجه خاص به حضرت علی (ع) و منسوب کردن بیشتر این آداب و رسوم به ایشان.

- ارائه شیوه ای مخفیانه در انتقال مفاهیم و رعایت سلسله مراتب منظم برای ارتقای هنرور.

- تلیف موارد آموزش با مقوله‌های پهلوانی فی الجمله آیین ورزش زورخانه ای.

- توجه به احیای فطرت، وفاداری به "الست"، پذیرفتن اینک معنویت انسان قبل از حیات وجود داشته است.

- توجه به اندیشه فائق آمدن روشنایی بر ظلمات.

- توجه به ظرایف شیوه‌های صنعتگری و انتقال آن در قالب شیوه‌های رمز و راز (سمبلیک).

- توجه به آیین عیاری، و مربوط کردن آن به حرف و شغل‌های معمول کوچک و بازار و فرهنگ عامه.

- تلیف آداب و رسوم ایرانی با مفاهیم و ارزش‌های اسلامی.